

ANLAM DEĞİŞMELERİNİN ÖRTMECELERDEKİ YERİ

Gulmira OSPANOVA *

ÖZ

Doğrudan söylenmesi çeşitli sebeplerden dolayı uygun görülmeyen söz ve sözcüklerin yerine kullanılan örtmecelerin ortaya çıkışında anlam değişmesi olayının önemi büyüktür. Dilin bütün imkânlarından faydalanan insanoğlu, en kötü, olumsuz ve ayıp kabul edilen kavramları bile dile getirirken kelimelerin anlamlarında değişiklikler yaparak anlatımda akıcılık sağlar. Kelimelerin birincil anlamlarında daralma, genişleme (genelleşme) ve kaymaya gidilerek kelimelere çokanlamlılık kazandırılır. Hatta bazı durumlarda kelimeler birincil anlamlarını tamamen kaybederek yeni bir anlam da kazanabilir. Böylece örtmece sanatından yararlanmak sureti ile iletişim esnasında başkalarının duygularını incitmekten, mesajımıza hoş olmayan anlamlar yüklemekten sakınabilir, insanların fiziksel ve ruhsal yetersizliklerine daha pozitif referanslar yükleyebiliriz. Bu şekilde hayatı daha yaşanılır hâle getiren örtmecelerin yazılı ve sözlü anlatımda edep kurallarına uygun bir üslup elde edilmesindeki yeri ortaya çıkar. Sosyal ilişkilerde istenilen başarının elde edilmesinde de örtmecelerin gerekliliği gözardı edilmemelidir.

Anahtar Kelimeler: Örtmece, Anlam Değişmesi, Anlam Daralması, Anlam Genişlemesi, Anlam Kayması

THE PLACE OF SEMANTIC CHANGES IN EUPHEMISM

ABSTRACT

Semantic changes of words are important in the emergence of euphemism that is used for words not sought proper to use for various reasons. Mankind, who take advantage of all potentials of the language, make changes in meanings of its vocabulary that is considered not fit, proper or fine, creating smoothness in narration. Thus, while words' literary meanings get contraction, they gain expansion and multiple meanings. Even in some situations, words may completely lose their earlier meanings and gain totally new meanings. Thus, by making use of the art of euphemism we can avoid hurting others' feelings, conveying unpleasant or inappropriate meanings to our messages or we can make positive references to physical or psychological inadequacy of people. Therefore, the place of euphemism, which makes life more livable, comes in sight in obtaining an appropriate moral style in written and verbal expression. On the other hand, in achieving the desired success in social relationships the necessity of euphemism should not be ignored.

Keywords: Euphemism, Semantic Change, Semantic Restriction, Semantic Expansion, Semantic Transference

GİRİŞ

Toplumsal yaşamda adının söylenmesinden psiko-sosyal, kültürel, dinî sebeplerden dolayı kaçınılan ve / veya tabu engeline takılan kavramların, davranışların örtülü bir şekilde dile getirilmesi uygun görülür. Doğrudan söylenince toplumsal tepki oluşturulacağı, kaba ve edepsiz olarak karşılanıp ayıplanacağı, dışlanacağı kaygısıyla insanlar kibar konuşma eğilimi gösterirler. Sosyal bir varlık olan insan, toplumda sevilme ve başarılı olmak ister. Başarının temellerinden biri ise iletişimde problem yaşamamak, güzel ve nazik konuşmaktır (Ospanova 2014). İşte bu durumlarda insanların sık sık başvurdukları örtmecelerin oluşumunda anlamsal yönden kullanılan çeşitli teknikler dikkat çekicidir. Bunlar, kelimelerin ilk anlamlarının zamanla anlam daralması, genişlemesi ve / veya kaymasına uğrayarak çokanlamlılık kazanmasını sağlayan tekniklerdir.

---

*Kazakistan Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi,
argynkazakgumi@hotmail.com

Bir dilde mevcut olan kelimeler zamanla anlam değişmesine uğrayabilir veya birden fazla kavramı karşılayarak çokanlamlılık kazanabilir. “Dilbilimciler dildeki bir sözcüğün çokanlamlılığını, yeni yeni anlamlar kazanmasını, onun sağlıklı durumda olduğunun, kolay kolay unutulmayacağını işaretli sayarlar.” (Aksan 1996: 65). Aksan; kelimelerin çokanlamlılığını şu şekilde izah eder: “Bir dilde bir sözcüğün temel (göndergesel) anlamı dışında yeni yeni kavramları anlatır duruma gelmiş olması dilcilikte çokanlamlılık (Fr. polysémie) terimiyle karşılanmaktadır. Esperanto gibi yapma diller dışında, her dilde bu nitelik görülmekte, bu nedenle kimi bilginler bunu sözcüksel birimlerin ana özelliği olarak görmektedirler. Çokanlamlılığın oluşumu insanoğlunun genellikle birbirine benzer niteliği ve işlev açısından yakınlığı olan nesnelere arasında ilişki kurmasıyla bir göstergeyi, ilk yansıttığı kavramın yanı sıra başka bir nesneyi de anlatır duruma getirmesi, daha canlı ve kolay bir anlatıma yönelmesi sonucunda gerçekleşir.” (Aksan 1996: 65).

Dil canlı bir varlık olması nedeniyle zamanla değişir ve gelişir. Bu gelişmeler bünyesindeki kelimeler boyutunda da kendini gösterir. İnsan, iletişim aracı olarak kullandığı dile görevler yükler, görev değişimi yapar, kelimelerin anlam derinliğinden faydalanır, bir müddet sonra da bu görevi başka bir söze veya kelimeye aktarır (Karabulut-Ospanova 2013: 128). Aksan’ın da dediği gibi: “Herhangi bir sözcük her dilde, başlangıçta tek bir kavramı yansıtmak üzere oluşur; zamanla, çeşitli aktarmalarla ve değişik nedenlerle yeni yeni kavramların yansıtıcısı durumuna gelir.” (Aksan 1996: 67). İşte bazı örtmece sözcüklerin oluşumunda aslında dilde farklı anlamı olan kimi sözcüklerin yeni anlamlar kazanarak bir şeyi örtülü olarak ifade etme yoluna gidildiği görülür. “Bir ses bileşiminin, bir sözcüğün başlangıçta bir nesneyi, göndergeyi dile yansıttığını, başka bir deyişle, her bir sözcüğün bir temel anlam ögesini karşıladığını” kabul eden Aksan anlam değişmesini “bir sözcüğün zamanla o kavramdan az çok uzaklaşması ya da yeni bir kavramı yansıtması durumu” (Aksan 2003: 211) şeklinde açıklar.

Bu çalışmada Türkiye Türkçesinde örtmece oluşturma yollarından biri olan kelimelerde anlam değişmesi olayı ele alınmaktadır. Anlam değişikliğine uğrayan, çokanlamlılık ve örtmece niteliğini kazanan söz ve sözcükler 3 grupta değerlendirilmektedir: Örtmecelerde anlam daralması; örtmecelerde anlam genişlemesi ve örtmecelerde anlam kayması (başka anlama geçiş).

Örtmecelerde Anlam Daralması

Örtmecelerde anlam daralmasına geçmeden önce genel olarak anlam daralması üzerinde durmakta fayda var. Aksan; anlam daralması için “Kelimenin eskiden anlattığı şeyin ancak bir bölümünü, bir türünü anlatır duruma gelmesi, ilk şekline göre anlamında bir daralma görülmesi şeklinde tanımlayabiliriz. Bu olayı bazı yazarlar “genel bir anlamdan özel bir anlama geçiş” olarak nitelendirirler.” (Aksan 1971: 119) der. Gerçek adı söylenmek istenmeyen kavramlar için örtülü ifadeler tercih edilirken sözcüklerin anlam daralmasına uğradığı görülür. Böylece sözcüklerin geniş, genel anlamlarının dışında örtülü anlam kazanmaları daralma yoluyla gerçekleşir. Örneğin sosyoloji terimi olarak *aile* “evlilik ve kan bağına dayanan, karı, koca, çocuklar, kardeşler arasındaki ilişkilerin oluşturduğu toplum içindeki en küçük birlik; karı, koca ve çocuklardan oluşan topluluk” (TS: 45) iken, örtmece olarak sadece ‘eş, karı’ anlamını karşılayarak anlam daralmasına uğramıştır. Aynı *aile* örtülü ifadesinde olduğu gibi, artık eskimiş olan *harem* ‘karı, eş’ ve *haremlilik* ‘karılık, eşlik’ ifadeleri de kalabalıktan bahsederken kadın eşi ima etmekle birlikte anlam daralmasına uğramıştır. Herhangi bir kapalı mekânın iç kısmını bildiren *içeri* yer zarfı çeşitli fiillerle birlikte kullanılarak söylenmesi pek hoş olmayan durumu örtük iletir ve aynı zamanda ifadede anlam daralmasına gidilir: *içeri girmek* ‘hapse girmek’ (TS: 929), *içeride olmak* ‘hapisanede olmak’ (TS: 929), *içeriye atmak* (veya *almak* veya *tıkmak*) ‘hapse etmek’ (TS: 930) ve *içeri düşmek / içeriyi boylamak* ‘hapse düşmek, cezaevine atılmak, tutuklanmak’ (ÖDS:

279) gibi. Nazım Hikmet, “Ben İçeri Düştüğümünden Beri” şiirinde bu tarz bir anlatıma yer verir:

“Pamuk gibiydi, bembeyazdı ekmek / ben içeri düştüğüm sene. / Sonra vesikaya bindi, / bizim burda, içerde, birbirini vurdu millet / yumruk kadar, simsiyah bir tayın için.” (Ş4: 155)

Belirsizlik zamirlerinden *ötekiler* canlı ve cansız varlıklardan bahsedilirken kullanılır. Ancak anlamca daralarak cin ve perilerden söz edilirken de karşımıza çıkar:

“Bu adam iyice bunadı artık. Ona bazen iyi saatte olsunlar ötekiler de görünüyolar.” (GSP: 203) cümlesindeki *ötekiler* zamiriyle, tabu olan ve adının doğrudan söylenmesinden kaçınılan tabiatüstü varlıklar kastedilmekte olup *iyi saatte olsunlar* ifadesiyle de bir korku ve temenni dile getirilir. Böylece hem tabu çiğnenmemiş hem de anlatılmak istenilen anlaşılır bir şekilde ifade edilir.

Botanik bir terim olan *o*’un asıl anlamı ‘toprak üstündeki bölümleri odunlaşmayıp yumuşak kalan, ilkbaharda bitip bir iki mevsim sonra kuruyan küçük bitkilere verilen ortak ad’dır (TS: 1517). Argoda ise konuşmanın gizliliğini koruyarak dışarıdan kimselerin anlamaması için, bir bitkiden elde edilmiş uyuşturucu madde olan ‘esrar’ anlamında kullanılması, örtmece niteliğini taşımakla birlikte anlam daralmasına bir örnektir. *Vesikalı* ‘belgesi olan’ şeklinde geniş ve genel bir anlama sahipken, örtük kullanımda ‘genelevde çalışmak için elinde resmî kâğıdı bulunan (kadın)’ (TS: 2090) şeklinde sadece bir anlamı karşıladığı görülür:

“İki elin kanda olsa gel” diyor / Telgrafın; / Nasıl unuturum seni ben, / Vesikalı yârim?” (OV: 93)

Anlam daralmasına uğrayarak oluşturulan örtmece sayısını çoğaltmak mümkündür. Bu söz ve sözcüklerin sadece örtmeceyi oluşturan anlamları dikkate alındı. Ancak bunların asıl anlamları göz önünde bulundurulduğunda örtmeceye dönüştürülürken anlamının daraldığı görülmektedir. Örneğin; *akşamcı* ‘akşamları içki içme alışkanlığında olan kimse’ (TS: 60), *arabacı* ‘genellikle el arabası ile satış yapan esnaf; dükkân dışında satılan döküntümaları tercih eden müşteri’ (Kılıç 2006: 9), *belgeli* ‘iki yıl üst üste sınıfta kaldığı için okula devam etme hakkını yitirerek belge alan (öğrenci)’ (TS: 238), *dost* ‘erkek veya kadının evlilik dışı ilişki kurduğu kimse, zamazingo’ (TS: 562), *engelli* ‘vücudunda eksik veya kusuru olan’ (TS: 2005), *ortak* ‘kuma’ (TS: 1513), *ortaya düşmek* ‘kadın orta malı olmak, sokağa düşmek’ (TS: 1512), *sıkışmak* ‘tuvalet ihtiyacı gelmek’ (TS: 1752); artık eskimiş olan sözcüklerden *helallik* ‘nikâhlı eş’ (TS: 874); argoda *demir* ‘tabanca’ (TAS: 48), hakaret yollu kullanılan *mahalle karısı* ‘görgüsüz, kavgacı kadın’ (TS: 1325); mecazi olarak *göğüs* ‘meme’ (TS: 771) vs.

Yukarıda verilen kelimelerin diğer genel anlamlarıyla kullanıldıkları gibi örtülü konuşulması gereken durumlarda da anlamları daralarak daha özel ve dar anlamlarıyla ön plana çıktıkları görülür. Bunların yazı ve konuşma dilinde hangisinin ilk anlamıyla hangisinin örtülü anlamıyla kullanıldığı konuya, duruma ve cümle gelişine göre anlaşılır.

Örtmecelerde Anlam Genişlemesi

Anlam daralması bölümünde yaptığımız gibi burada da asıl konumuza geçmeden önce kelimelerde anlam genişlemesi olayına değinmek faydalı olur. Aksan; anlam genişlemesini “bir varlığın bir türünü ya da bir bölümünü anlatan, kullanılış alanları dar olan şeyleri gösteren kelimelerin zamanla o varlığın bütünü, bütün türlerini birden anlatır duruma gelmesi, daha geniş alanlarda kullanılan şeyleri yansıması” (Aksan 1971: 120) şeklinde tanımlar. Kelimelere yeni anlamlar yüklemek de diyebileceğimiz bu anlam olayı, ihtiyaçtan dolayı adının doğrudan söylenmesinden kaçınılan bazı kavramları daha uygun bir şekilde ifade etme imkânı sağlar.

Anlam genişlemesi yoluyla oluşturulan örtmece söz ve sözcüklerde, kelimenin asıl anlamı ile ifade edilmek istenen kavramın arasında bir çağrışım yapıldığı görülür. Örneğin ‘delirmek’ anlamına gelen *Bakırköy’ü boylamak* deyimini, söz konusu olumsuz

durumu İstanbul'un bir ilçesi olan Bakırköy'deki ruh ve sinir hastalıkları hastanesini çağrıştırmak suretiyle dolaylı yolla anlatır. Bunun gibi 'kabir, mezar, gömüt' anlamına gelen *servi altı* argo kullanımı, halk arasında 'mezarlık ağacı' da denilen ve dolayısıyla ölümü çağrıştıran ağaç isminin yardımıyla anlam genişlemesine uğrayarak örtülü ifade kazanır. Bir dönem İstanbul'da Beyoğlu ilçesinde genelevlerin bulunduğu bir sokak olan *Abanoz*'un zamanla argoda genelevlerin tümüne söylenir olması örtmecelerde anlam genişlemesine güzel bir örnektir. Müslümanların namaz kılmadan önce suyla arınmasını bildiren *abdest* sözcüğünün temizlenmeyi çağrıştırmasından dolayı, zamanla fizyolojik boşaltımla ilgili olarak *abdest* 'idrar ve dışkı yapma' (TS: 3), *abdest bozmak* 'tuvalet gitmek' (TS: 3) ve *abdesthane* kelimesinin de 'tuvalet' (TS: 3) kavramlarını karşılayarak yeni anlamlar kazandığı görülür.

"Annem asilzadelik filân düşünmemiştir. Bir gün nasılsa Kocamustafapaşa'ya, Sümbülefendi'yi ziyarete gitmiş. Sokakta *abdesti sıkışmış*. Rastgele bir kapıyı çalmış. Kapıyı mahçup bir kız açmış. Annem bir *abdest almak istediğini* söylemiş." (H4: 139-140)

Elbise, çanta gibi eşyaların iç tarafındaki ince kat olması ve işlevi dolayısıyla genellikle gözükmemesi astarın önemsiz gibi algılanmasına neden olmuştur. Böylece *astar* sözcüğü 'varlığı pek önemli olmayan eşya, insan; küçük ve değersiz iş' (Kılıç 2006: 11) gibi anlamlar kazanarak örtük kullanıma konu olmuştur. 'Bir yere veya bir şeyin üzerine boylu boyunca uzanmak; uyumak veya dinlenmek için yatağa girmek' (TS: 2147) anlamlarını taşıyan *yatmak* fiili, ölen kimsenin bir yerde defnedilmiş olmasını ve cinsel münasebeti daha uygun bir şekilde anlatmak için kullanılır ve anlam genişlemesine uğrar.

"Cami de Sultan Süleyman çağında Erzurum ve Bağdat valiliklerinde bulunan İskender Paşa'nın bir hayırdır. Avlusunda oğlu Ahmet Paşa ile birlikte *yatmaktadır*." (BŞM: 59)

Asıl anlamı 'üzerinde su muslukları bulunan, porselen, emaye, sac vb.nden yapılmış, el, yüz, bulaşık yıkamaya yarar, çukur yer veya eşya' olan *lavabonun* ise 'tuvalet' (TS: 1301) anlamını da yüklenerek anlamının genişlediği görülür.

Anlam genişlemesine örnek olabilecek diğer kelimeler şöyle sıralanabilir: *açık* 'sevişme sahnelerini bütün çıplaklığıyla anlatan (kitap, resim, film vb.)' (TS: 11), *açık görüş* 'cezaevlerinde tutukluların yakınlarıyla belirli günlerde yüz yüze görüşmesi' (TS: 12), argoda *âdembaba* 'parasız, aç, en kötü durumdaki mahkûm; afyonkeş; hayatta hiçbir şeyi olmayan kimse' (TS: 22), *ağırlaşmak* 'gebe kadın doğurması yaklaşmak' (TS: 33), *anahtarcı* 'kapı, kasa vb. yerlere anahtar uydurarak hırsızlık yapan kimse' (TS: 94-95), *belalı* 'yolsuz kadının zorba dostu' (TS: 236), tıp dilinde *kızıl* 'genellikle küçük yaşlarda görülen, bulaşıcı, yüksek ateşli, kırmızı renkte geniş lekeler döktüren, kuluçka dönemi üç dört gün süren tehlikeli hastalık' (TS: 1176), tıp dilinde *sarılık* 'derinin, dokuların ve organizmadaki sıvıların sarı bir renk almasıyla beliren hastalık' (TS: 1705).

Bu gruptaki örneklerden de görüldüğü gibi kavramlar arasındaki ilgi ve yakınlığın etkisiyle, başta dar çerçeveli anlamlara sahip kelimelerin anlamları örtülü konuşmanın zorlamasıyla genişler ve yeni anlamları karşılar.

Anlam genişlemesine paralel olarak *genelleşme* de burada zikredilebilir. "Genelleşme adını verebileceğimiz bir anlam olayını da anlam genişlemesi çerçevesi içinde, onun bir türü olarak görmek mümkündür. Genelleşme, "kimi özel adların, ilgili olduğu şeylere, aynı türden başka şeylere de ad olması, genelleşmesi ve bir tür adı hâline gelmesi" şeklinde tanımlanabilir." (Aksan 1971: 120-121). Bu anlam olayını şu örneklerde görmek mümkündür: Hilton Oteli'nin adından alınarak argoda 'cezaevinde koşullar yönünden daha rahat olan koğuş' anlamında kullanılan *hilton* (TAS: 77) sözcüğü bir özel ada bağlı olup bütün cezaevlerindeki daha rahat olan koğuşları karşılayarak anlam bakımından genelleşmeye uğrar. Bunun gibi argoda 'züppe; yaşlı ama cinsel istekleri güçlü erkek' anlamında kullanılan ve pornografik bir halk öyküsü

kahramanının adı olan *Abuzettin Bey* (TBAS: 28) ve yine argoda 'aptal, saf, şaşkın kimse' için kullanılan *Şaban* (TAS: 134) kişi adları; Bektaşî ermişi İbrahim-i Sanî'nin Akyazılı Sultan lakabından kalma ve argoda 'rakı' anlamını kazanan *akyazılı* (TBAS: 34) adı genelleşme olayına birer örnektirler. Ayrıca 'iri yarı, kırıcı, sinirli, asık suratlı, sert kimse' anlamını taşıyan ve 'zalimce davranan' demek olan *aznavur*, "Anadolu'da ünlü başkaldırma olaylarına elebaşılık etmiş olan Aznavur'dan kalma" (Aksan 1971: 143) ve bir kişi adından genelleşmeye uğrayan birer anlam olayıdır. Bunlardan başka, argodaki *röntgenci* 'kadınları gizlice gözetleme alışkanlığı olan erkek, dikizci', *röntgencilik* 'kadınları gizlice gözetleme alışkanlığı, dikizcilik' ve *röntgenlemek* 'kadınları gizlice gözetlemek' (TS: 1662) şeklindeki kullanımlar da 1895'te x ışınlarını bulan Alman bilgini Röntgen'in adından türetilerek genelleşmeye tâbi olan örneklerdir.

"*Remzi on sekizine girdi. Çopar Samet'in kızı Nazike'ye sevdalandı. Penceresine gitti, camdan röntgenledi, damlarına tırmandı.*" (LD: 7)

Burada çağrışımdan bahsetmek mümkündür. Zihnimiz birden fazla şeyler arasında renk, koku, tat, şekil, mizaç, alışkanlık vs. yönleriyle çağrışım yapabilmekte ve adlandırmalarda bu çağrışımlarımız bizi yönlendirebilmektedir. Çağrışım, zihnin çalışma prensibi olarak bilinmektedir. Bunun içindir ki "dile yön veren toplum, yaptığı her değişimde bu prensipten bilinçsiz de olsa faydalanmaktadır. Anlamın daralması ve genişlemesi de bu ilkeye göre gerçekleşmektedir." (Erden 2011: 989)

Görüldüğü gibi genişleme ve genelleşme olaylarında başta temel bir anlama sahip sözcükler örtülü olarak yeni anlamlar kazanır. Bütün bu örneklerde ya bir çağrışım ya da benzetme söz konusudur.

Örtmecelerde Anlam Kayması

Diğer adıyla başka anlama geçiş "'kelimenin eskiden yansıttığı kavramdan bütün bütün ayrı, yeni bir kavramı yansıtır duruma gelmesi' şeklinde tanımlanabilir. Kimi zaman toplum hayatındaki değişmelere, kimi zaman doğrudan doğruya ruhsal etkilere ya da başka nedenlere bağlanan bu değişikliklere her dilde rastlanmaktadır." (Aksan 1971: 121). Bu anlam olayında kelimelerin ilk anlamlarının dışında başka anlamlar kazanması söz konusudur. Bu dil olayı, aynı zamanda örtmece yapımında çok elverişli bir yoldur. Farklı anlam taşıyan sözcüklerin örtmece yapma yoluyla bambaşka anlama sahip oldukları görülür. Böylece doğrudan söylenmek istenmeyen nesne veya kavramlar kelimelerde anlam kayması yöntemiyle daha rahat dile getirilir. Örneğin, AIDS hastalığı ne kadar dehşet verici ise adı da o kadar soğuk ve sevimlidir. Bunun için bu hastalık adını doğrudan söylemektense, argoda ses benzerliğinden hareketle çağrışım yaptıran ve bambaşka anlama sahip olan (ticari marka Adi Dassler'in adından) *adidas* (TBAS: 30) ismiyle yer değiştirilmesi tercih edilir. Botanik bir terim olup diğer adı 'yaban armudu' olan *ahlat*, argoda insan için kullanıldığında 'kaba adam, yol iz bilmez kimse' (TS: 44) şeklinde bambaşka anlam kazanır. Kişi adları, doğrudan adının söylenmesi istenmediği durumlarda içkiyi karşılar: *ali rıza* argoda 'votka' (TBAS: 35) ve *fahrettin kerim* deyimi 'küçük boy rakı; rakı şişesi' (ÖDS: 218) demektir. Bir bitki olan *çiçek*, hastalık adı olmak suretiyle anlam kaymasına uğrar: *çiçek* ve *suçiçeği* (TS: 431, 1815). Aynı şekilde, yapı bakımından birer emir cümlesi olan *dokunmabana* (TS: 552) ve *incitmebeni* (TS: 968) ifadeleri de anlam kaymasına uğrayarak 'kanser' anlamında örtmece niteliği kazanır. Kayseri'nin bir ilçesi olan İncesu adının, yerel ağızda bambaşka anlamda kullanıldığına şahit oluruz: *incesu* 'tuvalet, hela' (Kılıç 2006: 31) ve *incesuya gitmek* 'tuvalete gitmek' (Kılıç 2006: 70). "Herhangi bir şey için gerekli olma, gereklilik, lüzum" demek olan *hacet* kelimesinin de biyolojik bir olay olan *küçük* ve *büyük* abdest için kullanılarak anlam kaymasına uğradığı görülür (TS: 825). Arapçada *hamile* kelimesinin 'yükklü' anlamına geldiği, anlam kaymasına uğrayarak *gebe*'yi karşıladığı bilinir (TS: 839). Anne karnındaki bebeğe *yük* denmesi (TS: 2204) ve bu kelimedenden türeyen *yüklü* sözcüğünün argoda 'çok sarhoş', halk dilinde ise 'gebe' anlamlarını karşılaması (TS: 2206), örtmecelerde anlam kaymasına

gösterilebilecek ilginç örneklerdendir. Aynı şekilde *iki canlı* ifadesinin de 'gebe' anlamı taşıdığı bilinir (TS: 947). İlk anlamı 'kitabı olmayan' demek olan *kitapsız*, semavi dinlerdeki Tanrı buyruklarını içeren kitaplardan yoksun, yani 'inançsız, dinsiz' anlamından hareketle, tıpkı *Allahsız* 'acımasız, insafsız' kullanımında olduğu gibi, argoda 'zalim, insafsız' (TS: 1190) anlamını kazanmış bir örtmecedir. Doğrudan söylenmesi pek hoş olmayan bir rahatsızlığı ifade ederken kullanılan *makineyi bozmak* ve *motoru bozmak* ifadelerinin, ilk anlamlarından büsbütün farklılaşarak 'bağırsakları bozulmak, ishal olmak' (TS: 1332, 1409) anlamı taşıdığı görülür. Bir ülkenin başkentinin adından hareketle o ülkede yaşayan halkı kastederek bambaşka ve kötü anlam yüklenen *moskof* 'acımasız, zalim' ve *moskofluk* 'acımasızca davranış' (TS: 1408) örtmeceleri dikkat çekicidir.

"- Ya *Moskof'a* esir düştük; dedi. / - Esarete çok kaldın mı? Rusya'nın neresinde kaldın? / - Neresi olduğunu bilmiyorum, gayri. Bizi çok dolaştırdılar." (Y: 157)

Asıl anlamı 'tarikattan olanların barındıkları, ibadet ve tören yaptıkları yer, dergâh' demek olan *tekke*, 'işsiz güçsüz kimselerin buluşup sığındıkları yer' ve argoda 'esrar içilen üstü kapalı yer' (TS: 1937) şeklinde anlam kaymasına uğrayarak toplum tarafından hoş karşılanmayan yerler için de kullanılır. 'Uçmak' eyleminden ortaya çıkan 'uçma işi veya biçimi'ni ifade eden *uçuş* kelimesi, argoda 'cinsel ilişki; uyuşturucu ya da alkol etkisiyle kendinden geçme, esrime' (TAS: 145) anlamlarını yüklenmiş anlam kaymasına uğrayan bir kelimedir. Naaşın definden önce sarıldığı beyaz bez olan kefen için de hem örtülü hem de anlam kaymasına uğramış *yakasız gömlek* ve *yakasız mintan* (TS: 2111) ifadelerinden istifade edilir.

Görüldüğü gibi anlam kayması örtmece yapmada çok elverişli bir yöntemdir. Bu tür ifadelerle dilde çok sayıda rastlanır. Ancak biz aşağıda anlam kaymasına uğrayarak örtmece niteliğini kazanan söz ve sözcüklerin bazılarını sıralamakla yetineceğiz: *ahbap* 'borcuna sadık olmayan, ödemelerini gününde yapmayan müşteri' (Kılıç 2006: 9), *ahtapot* halk dilinde 'burun içinde çıkan bir tür yumru, ur', argoda 'çıkarcı asalak; sırnaşık, yapışkan (kimse)' (TYSS: 23), *alt geçit* 'tuvalet' (Kılıç 2006: 9), *alt geçide inmek* 'tuvalete gitmek' (Kılıç 2006: 58), argoda *ampul* 'saçsız baş, kel kafa' (TYSS: 34), argoda *aynasız* 'hoşa gitmeyen, kötü, yakışsız, çirkin, ters, biçimsiz' (TS: 161), *bilet kesmek* 'işine son vermek, işten uzaklaştırmak, ayırmak' (TS: 267), argoda *çakmak*'sınavda başarısız olmak' (TS: 384), *eli bayraklı* 'şirret, edepsiz, kavgacı (kimse)' (TS: 627), *gelincik* 'sansargillerden, ince uzun yapılı, sivri çeneli, küçük bir hayvan'; halk dilinde ise 'yılancık, arpacık, çıban vb.' (TS: 742), *perdesi yırtık* 'utanmaz, arlanmaz (kimse), perdesi sıyrık' (TS: 1596), *piyasaya çıkmak* 'fuhuş yapmak üzere müşteri aramak' (TS: 1613), *saat on bir buçuğu çalmak* 'yaşı çok ilerlemiş olmak' (TS: 1669), halk dilinde *su dökmek* 'küçük abdest bozmak' (TS: 1812), *şifayı bulmak* (veya *kapmak*) 'hastalanmak veya hastalığı artmak' (TS: 1866), *tezkeresini eline vermek* 'işine son vermek, kovmak' (TS: 1972), argoda *top atmak* 'batkınlığa uğramak, iflas etmek; sınıfta kalmak' (TS: 1990), *uğramak* 'cin, peri çarpmak' (TS: 2030), *vakti gelmek* 'ölmek üzere olmak, ölümü yaklaşmak' (TS: 2075) vs.

"*Davranışında esrarlı bir hâl var. Sesini alçaltmış, söylüyor: -Kız âdeta uğramış... İyi saatte olsunlar, tu, tu, tu...*" (SB: 295)

Gerek anlam daralması, gerek anlam genişlemesi ve genelleşmesi, gerek anlam kayması gibi teknikler örtmece yapmada sıklıkla başvurulan temel unsurlardır. Bunlar, gerçek adının söylenmesi istenmeyen şeyleri örtülü olarak ifade ederken anlatıma kolaylık ve acıcılık sağlayan önemli dil olaylarıdır. Toplum tarafından uygun görülmemeyen kavram ve davranışlar gizlenirken kullanılan örtmeceler, sadece konuşma dilinde değil, edebî dilde de kendisini gösterir. Edebî dildeki kullanım ile konuşma dilindeki kullanım iç içe geçmiş durumdadır. Aynı zamanda dilde var olan kimi sözcük ve kavramların başka anlamlar kazanarak çeşitlenmesini ve dilin zenginleşmesini sağlar.

KISALTMALAR

BŞM: Boğaziçi Şingir Mingir
GSP: Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan Seçilmiş Parçalar
H4: Ömer Seyfettin, Hikâyeler 4
LD: Lemana Dergisi
OV: Orhan Veli
ÖDS: Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü
SB: Sinekli Bakkal
Ş4: Nazım Hikmet, Şiirler 4
TAS: Türkçenin Argo Sözlüğü
TBAS: Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü
TS: Türkçe Sözlük
TYSS: Türkçedeki Yabancı Sözcükler Sözlüğü
Y: Yaban

KAYNAKÇA

ADIVAR, Halide Edip, (1994), **Sinekli Bakkal**, İstanbul: Atlas Kitabevi.
 AKSAN, Doğan, (1971), **Anlambilimi ve Türk Anlambilimi (Ana Çizgileriyle)**, Ankara: A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yay.
 AKSAN, Doğan, (1996), **Türkçenin Sözcükleri**, Ankara: Engin Yayınevi.
 AKSAN, Doğan, (2003), **Her Yönüyle Dil. Ana Çizgileriyle Dilbilim III**, Ankara: TDK Yay.
 AKTUNÇ, Hulki, (1998), **Türkçenin Büyük Argo Sözlüğü (Tanıklarıyla)**, İstanbul: YKY.
 BİRSEL, Salâh, (2009), **Boğaziçi Şingir Mingir**, İstanbul: Sel Yayıncılık.
 ERDEN, Nazife Burcu, (2011), "Anlambilim Çerçevesinde Kelime ve Çağırışım İlişkisi", **1st International Conference on Foreign Language Teaching and Applied Linguistics**, Sarajevo, May 5-7, p. 987-993.
Hüseyin Rahmi Gürpınar'dan Seçilmiş Parçalar (Basan ve Yayan İbrahim Hilmi Çığırçan, 1945), İstanbul: Hilmi Kitabevi.
 KARABULUT, Ferhat ve Gülmira OSPANOVA, (2013), "Örtmece Sözlerin Mantığı: Kazak Türkçesi ile Türkiye Türkçesinde Karşılaştırmalı Model Analizi", **Teke Dergisi**, 2/2: 122-146.
 KARAOSMANOĞLU, Yakup Kadri, (1999), **Yaban**, İstanbul: İletişim Yay.
 KILIÇ, Özgür, (2006), **Kayseri'de Ticaret Dili**, Yüksek Lisans Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
 Nazım Hikmet, (2008), **Yatar Bursa Kalesinde, Şiirler 4**, İstanbul: Yapı Kredi Yay.
 "O Bir Kraldı", **Lemana Dergisi**, 21.04.1992, 23: 7.
 Orhan Veli, (2008), **Bütün Şiirleri**, İstanbul: YKY.
 OSPANOVA, Gülmira, (2014), **Türkiye Türkçesinde Örtmeceler**, Doktora Tezi, Kayseri: Erciyes Üniversitesi.
Ömer Seyfettin. Bütün Eserleri, Hikâyeler 4 (Haz. Hülya Argunşah, 1999), İstanbul: Dergâh Yay.
 PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, (1996), **Türkçenin Argo Sözlüğü**, İstanbul: Özgür Yay.
 PÜSKÜLLÜOĞLU, Ali, (1997), **Türkçedeki Yabancı Sözcükler Sözlüğü**, Ankara: Arkadaş Yayınevi.
Türkçe Sözlük, (2005), Ankara: TDK.
 YURTBAŞI, Metin, (1996), **Örnekleriyle Deyimler Sözlüğü**, İstanbul: Özdemir Yayıncılık.